

25 JAAR WELZIJNSWERK VOOR BEJAARDEN IN LIMBURG

DOOR

DRS. LOEK KREUKELS

Inleiding

Na de Tweede Wereldoorlog is de belangstelling voor de positie van de bejaarden in de westerse maatschappij sterk toegenomen. Vanaf de vijftiger jaren vond dat zijn weerslag in een stroom van publicaties waarin 'het bejaardenprobleem' centraal stond. In de pogingen de actualiteit van dat 'probleem' te verklaren, werd vaak van de veronderstelling uitgegaan, dat in voorgaande periodes de positie van de bejaarden aanzienlijk beter was. Tegenover de vroegtijdig uit het productieproces uitgeschakelde ouderen in de moderne maatschappij stonden hun voorouders die nog op hoge leeftijd door hun ervaringen onmisbaar waren. De problemen ten aanzien van de huisvesting van bejaarden werden niet alleen toegeschreven aan de algemene na-oorlogse woningnood, doch ook aan het feit dat in vergelijking met vroeger steeds minder kinderen bereid en in staat waren hun ouders tot aan hun dood te verzorgen. Deze scribenten beoordelen de positie van de ouderen in de na-oorlogse periode uit een oogpunt van koopkracht en productiewaarde als zwak. Menig publicist heeft vanuit de behoefte die minder rooskleurige positie van bejaarden te accentueren, een beeld van het verleden geschapen dat al te contrasterend was. Of dat ideaalbeeld overeenstemde met de werkelijkheid was voor de als acute noodsituatie ervaren positie van de bejaarden van weinig belang. Voor een historische ontwikkeling van de positie der bejaarden is echter de tegenstelling tussen de perioden vóór en na de Tweede Wereldoorlog een al te simpel uitgangspunt. Wie daarvan uitgaat ziet over het hoofd dat in de overgang van agrarische naar hooggeïndustrialiseerde maatschappij de positie van de ouderen slechts geleidelijk veranderde.

Indien we een periodisering aanbrengen in de ontwikkeling van de positie der bejaarden in de westerse maatschappij, dan kan dat slechts op globale wijze en met het nodige voorbehoud. Het uitgangspunt is de verandering in de economische structuur van de maatschappij. Voor Nederland kan dan gesteld worden dat tot circa 1870 sprake is van een pré-industriële maatschappij. De industrialisatie neemt een aanvang in de laatste decennia van de vorige eeuw en

leidt uiteindelijk tot de hooggeïndustrialiseerde samenleving van na 1945. De periode vanaf 1870 tot na de Tweede Wereldoorlog kan dan als een overgangperiode worden gezien. Voor deze drie periodes wordt de veranderende positie van de bejaarden in dit artikel geschetst. Het accent zal daarbij vallen op de na-oorlogse ontwikkelingen. In het algemeen nam het aandeel van de bejaarden op de totale bevolking in deze periode sterk toe; zij het in Limburg in eerste instantie minder dan in de rest van het land. Op 31 mei 1947 bedroeg het aandeel der bejaarden in Limburg 6,3%, terwijl het landelijk gemiddelde op dat moment op 7,9% lag. In 1960 was het Limburgse cijfer slechts tot 6,4% gestegen, het landelijke echter al tot 9,4%. Het gemiddeld grotere kindertal per gezin in Limburg was hiervoor de belangrijkste verklarende factor. Ook in de laatste jaren heeft het Limburgse cijfer nog onder het landsgemiddelde gelegen; te verwachten is echter dat in de zeer nabije toekomst het aandeel van de bejaarden op de totale bevolking in Limburg zeer sterk zal stijgen.

Ook voor de na-oorlogse periode zou een periodisering aangebracht kunnen worden, maar dan vanuit een andere invalshoek. In de veertiger en vijftiger jaren werd de bejaarde vooral gezien als een object van zorg. In eerste instantie werd de georganiseerde zorg vooral verschaft vanuit de christelijke caritasgedachte, en werd het 'bejaardenprobleem' vooral gezien als een huisvestingsprobleem. Steeds meer groeide echter het besef dat immateriële waarden en behoeften te geringe aandacht kregen, niet het werk vóór de bejaarden maar het werk door de bejaarden kreeg in de laatste jaren meer nadruk. Het gehele verzorgingssysteem werd (en wordt) vanuit die optiek kritisch beoordeeld.

De pré-industriële samenleving

Vóór de industrialisatie bereikte een veel geringer deel van de bevolking een hoge leeftijd dan tegenwoordig. De gemiddelde levensduur bedroeg in 1870 voor mannen 40 jaar en voor vrouwen 38 jaar, honderd jaar later waren die cijfers 72 en 76 jaar. Het procentueel aandeel van de bejaarden in de totale bevolking bedroeg minder dan de helft van tegenwoordig: in 1849 4,7% tegen 11,2% nu.

Het relatief gering aandeel van de bejaarden in de totale bevolking was echter niet de belangrijkste oorzaak voor het ontbreken van een 'bejaardenprobleem'.

In de (Europese) pré-industriële samenleving bestond in de akkerbouwgebieden een stelsel van huwelijk en voortplanting dat nauw aansloot bij de bestaansmogelijkheden in die periode.¹ In vele landen van Europa kon het

boerenerfdeel niet normaal worden opgedeeld.² Eén van de schrikbeelden van die plattelandssamenleving was wel dat het eigendom zó versnipperd raakte, dat geen enkel gezin meer op en van zijn erfdeel kon leven. Waar dat mogelijk was, werd het land toegedeeld aan één der kinderen, gewoonlijk de oudste zoon. De andere kinderen kregen dan slechts bij uitzondering uitkeringen in geld. Tot het stichten van een nieuw gezin kon derhalve vaak pas worden overgegaan indien vaste bestaansmogelijkheden overeenkomstig eigen beroep en stand gegarandeerd waren. Waren die bestaansmogelijkheden gering, dan werden huwelijken uit- en zelfs afgesteld. Er werd derhalve pas op late leeftijd gehuwd: in sommige delen van West-Europa lag de gemiddelde huwelijksleeftijd voor mannen in de 18e eeuw op 30 jaar en voor vrouwen op 28 jaar. Door de vroegtijdige dood van een der partners duurde het huwelijk slechts kort: gemiddeld zo'n vijf tot tien jaar. Weduwnaars hetrouwden dan in de regel weer snel, weduwen minder vaak.

In de regel waren er slechts weinig kinderen inwonend, zelden méér dan twee of drie op één moment. Dat werd voornamelijk in de hand gewerkt door de hoge kindersterfte: in de 18e eeuw stierf één op de drie kinderen binnen het eerste jaar.³ Verder werden de kinderen al op zeer jonge leeftijd uit werken gestuurd omdat het huiselijk erf te weinig bestaansmogelijkheden bood.

Naast knechten en meiden telde het huishouden op het platteland inwonende verwanten. Dat was echter geen algemeen beeld: echtelijke gezinnen zonder inwonende bloedverwanten kwamen in veel grotere omvang voor. Naast de zg. stamfamilies, bestaande uit vader, moeder, kinderen plus één paar grootouders, kwamen ook grotere familiehuishoudens voor. Hier woonden naast de eigenlijke stamfamilie ook nog broers en zusters van man of vrouw en een derde generatie grootouders onder een dak. Welk het meest kenmerkende patroon van samenleven is geweest, is nog onduidelijk.

Door de vele varianten die er in Europa voorkwamen, kan in ieder geval niet gesproken worden van een uniform patroon.⁴ Ook in Nederland kwamen regionaal grote verschillen voor. Er waren landelijke streken waar de grootouders slechts zelden bij de boer en zijn vrouw inwoonden. Voor Limburg zijn slechts summier cijfers bekend: deze wijzen er echter op dat het hier meer gebruikelijk was dat de grootouders op het platteland bij hun kinderen inwoonden. Van de 1.024 inwoners die Stein in 1795 telde, waren er 63 boven de 65 jaar (6%).⁵ Op drie na woonden zij allen in familieverband. Van de 211 gezinnen kunnen er slechts 34 (17%) tot het drie-generatie-type gerekend worden, in slechts 5 van die gezinnen leefden beide grootouders nog. Een opvallend verschil met de huidige situatie was het grote mannenoverschot op hoge leeftijd: tegenover 21 vrouwen waren precies tweemaal zoveel mannen 65 jaar of ouder. Waarschijnlijk was dat mannenoverschot te danken aan het feit

dat veel jonge vrouwen een dienst vonden in de stad. In de steden bestond steeds een groot vrouwenoverschot. Uit Belgisch onderzoek is gebleken dat alleenstaanden gemiddeld tot vijf jaar korter leefden dan samenwonenden.⁶ Dat dit ook voor Stein het geval geweest zou kunnen zijn, zou afgeleid kunnen worden uit het feit dat de enige alleenstaanden in het dorp bejaarde vrouwen waren. Ook voor het dorp Geulle was dat (voor het jaar 1788) het geval.⁷ De 723 inwoners die het dorp in dat jaar telde vormden samen 133 gezinnen. In 28% van die gezinnen woonden een of meerdere grootouders in. Van deze stamfamilies had bijna de helft inwoning van een gehuwde of gehuwd geweest zijnde zoon of dochter met een of meerdere kinderen, of alleen kleinkinderen in huis.

In het algemeen kwam het bijeenwonen van drie generaties erop neer dat de oudere vader de getrouwde zoon hielp bij het dorsen, terwijl de oudere moeder naast de schoondochter huishoudelijk actief was. Naar alle waarschijnlijkheid werden de kleinkinderen zowel door moeder als grootmoeder opgevoed. Het arbeidsproces op het platteland bood de ouder wordende mens de gelegenheid tot het verrichten van aan zijn krachten en ervaring aangepaste arbeid. Door het weinig dynamisch karakter van de samenleving waren de ervaringen van de ouderen onmisbaar voor hun opvolgers.

In de steden traden in omvang en samenstelling van de huishouding markante verschillen op naar gelang inkomen en sociale status. Hoe hoger het inkomen was, en hoe hoger de sociale status, hoe omvangrijker de huishouding.⁸ Door bezit en inkomen werd bepaald in welke mate kinderen en andere bloedverwanten konden worden onderhouden. Vooral de niet-loonafhankelijke zelfstandige bezitters, die de meerderheid van de burgerij vormden, waren zowel door vermogen als woonruimte het beste in staat aan familieleden onderdak te verlenen. De armeren waren daartoe veel minder in staat. Dat daardoor niet allen die het geluk hadden in de pré-industriële samenleving oud te worden ook verzekerd waren van een gelukkige oude dag, zal duidelijk zijn. In de stedelijke huishoudens ontstond naar alle waarschijnlijkheid al in de 18e eeuw een breuk in de traditionele familieverbondenheid.⁹ Voor de zeventiger jaren van die eeuw zijn gegevens bekend die erop wijzen dat demente bejaarden werden opgesloten in zinnelozenhuisen. Artsen meenden daartoe te kunnen adviseren indien de bejaarden niet meer zouden 'genezen'. De verwanten wazen ter motivering van hun verzoeken op het feit dat de bejaarde een overlast vormde voor de omgeving en 'zichzelf wat zou kunnen aandoen'. Degenen die in behoeftige omstandigheden verkeerden mochten soms rekenen op ondersteuning door hun medeburgers. Zo werd in Maastricht in de 15e eeuw een bejaardenhuis opgericht voor 12 à 15 bejaarde mannen (het Twaalf Apostelenhuis), en werd woongelegenheden geschapen voor een gelijk aantal

oudere vrouwen.¹⁰ De armlastige ouderen waren een dankbaar object voor materiële bijstand of opname en verzorging in gods- en gasthuizen. Dat dit vooral in Nederland een opvallend verschijnsel was, wordt onderstreept door een uitspraak van de commissie tot herziening van de grondwet die in 1825 opmerkte: 'In weinige landen is zoo veel voor de onvermogenen gedaan als in ons vaderland en men zoekt tevergeefs elders zoo veel gestichten, waar de grijsaard eene rustplaats, de zwakke hulp en bijstand, en de jeugd kosteloos onderwijs geniet'. Aan een structurele oplossing van de armoede onder ouderen werd nog niet gedacht. Armoede werd alleen gezien vanuit de religieuze gefundeerde caritas.

De overgangperiode

In het laatste kwart van de vorige eeuw en de eerste helft van deze eeuw zien we een snelle bevolkingstoename en daardoor veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking. Die ontwikkeling werd in eerste instantie in de hand gewerkt door de daling van de sterftcijfers. Vanaf ongeveer het midden van de vorige eeuw is een verbetering opgetreden in de gezondheidstoestand van de bevolking. De ontwikkeling van de medische wetenschap en van de gezondheidszorg in het algemeen heeft ongetwijfeld een belangrijk aandeel gehad in de dalende sterftcijfers. Die teruggang werd echter pas mogelijk toen de materiële situatie verbeterde: betere levensomstandigheden door gewijzigde voeding, betere woningen en meer sanitaire en hygiënische voorzieningen. In de geïndustrialiseerde landen waren het in de eerste plaats de verhoging van de levensstandaard en pas dan de medische voorzieningen die de sterftcijfers terugdrongen. Overleden er rond 1870 in Nederland op elke duizend inwoners jaarlijks nog ongeveer 28 mensen, honderd jaar later waren dat er nog slechts acht.¹¹ Vooral de zuigelingen- en kindersterfte werd omlaag gebracht. Voor de leeftijdsopbouw van de bevolking was het ook van belang dat men er steeds meer in slaagde grote epidemieën te voorkomen.

Behalve de daling van de sterftcijfers was een tweede belangrijk verschijnsel de dalende geboortecijfers. De daling hiervan zette echter later en veel geleidelijker in dan van de sterftcijfers. De verklaring daarvoor is aanzienlijk gecompliceerder dan die voor de sterftcijfers. De familie was in de pré-industriële samenleving, zoals hierboven geschetst, primair een productiegemeenschap. In de geïndustrialiseerde maatschappij werd zij echter steeds meer een consumptiegemeenschap. De 'kinderzegen' was vroeger inderdaad een zegen. Kinderrijkdom betekende in de aanvangsfase van de industrialisatie echter primair verlies van gemiddelde consumptiemogelijkheden van de gezinsleden en vermindering van de mogelijkheden tot stijging op de maatschappelijke ladder,

zowel voor ouders als voor kinderen. Beperking van het kindertal ten gunste van de consumptiemogelijkheden was dan ook bij een lage loonstandaard een rationele consequentie. Overigens vond ook dit proces zeer geleidelijk plaats. De uit de landbouw naar de industrie getrokken arbeidskrachten gingen niet onmiddellijk over tot aanpassing van het voortplantingspatroon. Vooral daar, waar de kerken een dergelijk proces afremden, en dat was met name in R.K.-regio's het geval, zien we pas na de Tweede Wereldoorlog een dergelijke ontwikkeling plaatsvinden. De afnemende sterftecijfers in de overgangsfase van agrarische naar hooggeïndustrialiseerde maatschappij riepen twee tegengestelde effecten op. Enerzijds steeg het kindertal door afname van de kindersterfte, anderzijds werd de gemiddelde levensverwachting hoger. In het midden van de vorige eeuw bedroeg de gemiddelde levensverwachting voor mannen 36 jaar, in het begin van deze eeuw 51 jaar en nu 72 jaar. Voor vrouwen bedragen die cijfers resp. 38, 53 en 76 jaar. Voor de leeftijdsopbouw van de bevolking was het eerste effect voorlopig belangrijker geweest dan het tweede. Het aandeel van de bejaarden in de bevolking steeg van 1849 tot 1899 van 4,7 tot 6,0% om daarna tot de Tweede Wereldoorlog te stijgen tot 7%. Het aandeel van de nul tot en met veertienjarigen steeg in de tweede helft van de vorige eeuw van 33,4 tot 39,2% waarna tot de Tweede Wereldoorlog een daling inzette tot circa 29%.

Welk effect heeft de industrialisatie op de materiële situatie van de geleidelijk steeds groter wordende groep van bejaarden gehad? De gevolgen waren aanvankelijk weinig positief. In tegenstelling tot de situatie in de agrarische samenleving konden de bejaarde industriearbeiders niet tot op hoge leeftijd steunen op eigen bedrijf en kinderen. Wie als fabrieksarbeider al oud werd, kon evenmin rekenen op een goede pensioenvoorziening. Dank zij de regerings-enquête van 1886/87 beschikken we over een rapport dat uitgebreid de toenmalige fabrieksarbeidersellende aangeeft. Op een vraag van een der commissieleden, wat er gebeurde indien de werklieden oud werden, werd door een Amsterdamse smid geantwoord:¹² 'Niets. Zij worden eenvoudig weggezonden. Als iemand over de vijftig komt, wordt hij in den regel spoedig zwakkelijk en oud: de bazen begrijpen dat spoedig en dan is het gedaan'. Hem was geen enkel geval bekend dat de patroons iets deden voor de versleten arbeiders. Ook van de fabrieken van Regout in Maastricht is bekend dat zij zich gemakkelijk ontteden van oudere arbeiders. Regout gaf voor de Enquêtecommissie toe dat afgeleefde arbeiders doorgeschoven werden naar het gemeentelijk armbestuur: 'als wij kunnen zetten wij de mensen erin, omdat de heren «van het Burgerlijk Armbestuur» 1400 hectaren land hebben en het beter kunnen missen dan anderen'.

Dat ook de overheid de bejaarden nauwelijks tegemoet kwam in hun stijgende

nood, hing samen met de heersende staatsopvattingen in de vorige eeuw.¹³ In overeenstemming met zijn liberale opvattingen bepleitte Thorbecke in zijn ontwerp-armenwet van 1848 staatszorg op het gebied van het armenwezen. Het verzet tegen inmenging van de staat op het terrein van de christelijke caritas was echter zo sterk dat het ontwerp niet tot wet verheven werd. De armenwet welke in 1854 tot stand kwam, erkende dan ook de primaire rechten van de Kerk op dit terrein. Hulp van overheidswege werd alleen verstrekt indien de kerken te kort schoten.

Welke de structurele oorzaken van de vrij algemene armoede waren, was nog onduidelijk. Volgens de economist en latere minister van justitie (1879-1881) Vissering waren de grote aantallen armen een gevolg van de overbevolking. Hij was tegen staatsondersteuning; de overbevolking zou verder in de hand gewerkt worden indien de armen ondersteund zouden worden, was zijn opvatting.¹⁴ De grondwet van de samenleving was volgens Vissering: 'arbeid! gij zult ten gemeene nutte werkzaam zijn, opdat gij daarin het middel vindt om in uwe eigene behoeften te voorzien'. Voor de oudere industrie-arbeiders, die vroegtijdig en onvrijwillig uit het arbeidsproces werden gestoten, bood een dergelijk uitgangspunt nauwelijks ruimte om een verzekering voor de oude dag op te eisen.

Binnen het kader van de armenzorg bestond geen aparte regeling voor ouderen. Dat zij bij ondersteuning door de armenwet nog armoe leden, was niet verwonderlijk. Als voorwaarde bij ondersteuning werd nl. uitgegaan van de gedachte dat 'de ondersteunde het niet zoo goed mag hebben als de vrije, nijvere werkman'. De armoede werd een misdrijf, vandaar dat de afschrikkingstheorie op ondersteuning werd toegepast. Voor wat betreft de ouderen werd deze opvatting moreel verdedigd door het uitgangspunt dat afschrikking noodzakelijk was, aangezien de liefde van de kinderen voor de ouders anders ondermijnd zou worden.

In zijn afhankelijkheid kon de bejaarde nauwelijks iets ondernemen ter verbetering van zijn levensomstandigheden. Berusting zal derhalve het overheersende beeld zijn geweest. Naast de verzorging en ondersteuning door verwanten, bestond de mogelijkheid tot opname in een tehuis. Hiervoor waren de hofjes, gods- of armenhuizen waarin zij door religieuzen, diaconessen of soms ook leken verzorgd konden worden. De levensomstandigheden in deze huizen waren overigens weinig opwekkend. Op de specifieke behoeften van de ouderen waren zij niet afgestemd. In de eerste plaats waren het huizen voor armlastigen. Ouderdom was dikwijls een van de belangrijkste oorzaken van de armlastigheid. De tegemoetkoming in de financiële nood stond voorop, niet de behoefte aan aangepaste huisvesting. In de regel werden mannen en vrouwen gescheiden, terwijl de schrale financiële middelen van deze instellingen goede

sanitaire voorzieningen niet toelieten. De negatieve indruk die bij de bejaarden bestond over deze 'gestichten' zou nog tot in de vijftiger jaren van deze eeuw een rol spelen in hun gedachtenvorming omtrent het bejaardentehuis. Door de veranderende economische structuur in het laatste kwart van de vorige eeuw veranderde ook het karakter van de armoede. Armoede werd steeds minder een algemeen aanvaard verschijnsel en steeds meer als een sociaal probleem gezien. De invloed van het conservatieve denkbeeld dat de staat geen taak had in de armenzorg bleef nog krachtig, doch ontmoette steeds meer verzet, vooral in niet-kerkelijke particuliere kringen. Tevens neemt in deze periode de belangstelling voor de bejaarden als aparte categorie van armlastigen toe. De arbeiders begonnen zich te onderscheiden van de andere armen en eisten een volwaardige plaats op in het maatschappelijk bestel.

Vooraf in de grotere steden in het westen van het land worden verenigingen opgericht welke een kritische studie van de heersende armenzorg stimuleren. In 1883 werd door de vereniging 'Liefdadigheid naar vermogen' een conferentie belegd waar de afgevaardigden vanuit de gedachte 'de beste hulp, die men een arme verleen kan, is die, welke hem in staat stelt, zichzelf te helpen'¹⁵ de mogelijkheden tot verbetering van de armenzorg bespraken. De conferentie was van mening dat de armenzorg door de wijze van bedeling zichzelf in stand hield zonder een werkelijke oplossing voor het probleem naderbij te brengen. In een periode dat de christelijke caritas in hoog aanzien stond, was dat een zeer kritisch geluid. Ondanks het meer 'moderne' uitgangspunt waren de voorstellen van de conferentie met name voor de bejaarden echter nauwelijks afwijkend van de heersende praktijk. Over de bejaarden zei het rapport van de bijeenkomst: 'Bejaarden, die hun leven lang goed hebben opgepast, doch op hun ouden dag niet bij machte zijn, hun spaarpenningen of die hunner kinderen tot levensonderhoud te doen strekken, hebben niet minder aanspraak op onze sympathie'. Voor hulpverlening dienden de bejaarden dus aan twee criteria te voldoen: tijdens hun 'productieve' periode moesten zij hun arbeidskracht maximaal hebben ingezet en hun kinderen moesten niet in staat zijn hulp te geven. Niet iedereen die aan deze criteria voldeed, kwam echter in aanmerking voor hulp: 'De klasse van behoeftige ouden van dagen is echter zoo talrijk, dat men bij onderstand zeer voorzichtig te werk moet gaan. Men steune alleen de besten onder hen met milde hand. Anders zal de toevloed zoo groot worden, dat binnen korten tijd hun behoeften niet meer zijn te overzien, dat zij alleen afhankelijk worden van de liefdadigheid, dat kinderen en andere verwanten of vrienden, die hulp kunnen verleen zich geheel terugtrekken'.

In de praktijk bleek dat het kerkelijk en particulier initiatief niet bij machte was de armoede structureel op te lossen. In de gedachtenvorming met betrek-

king tot verbetering van de armenzorg werd de overheid dan ook een steeds ruimere plaats toegedacht. In 1894 werd door de 'Maatschappij tot nut van 't Algemeen' een commissie in het leven geroepen die het vraagstuk van de armenzorg in zijn geheel diende te onderzoeken.¹⁶ Het bijna 450 pagina's tellende rapport dat als eindresultaat van het onderzoek het licht zag, concludeerde dat de Nederlandse Armenwet een der slechtste ter wereld was. Bij de kerkelijke en particuliere armenzorg werd een toenemend geldtekort geconstateerd terwijl er tussen overheid, kerken en particulier initiatief een volledig gebrek aan samenwerking heerste. Vooral de particuliere armenzorg kreeg veel kritiek. 'Armenzorg zal niet langer meer enkel het troetelkind wezen van barmhartigen en medelijdenden' was de venijnige kritiek van de schrijvers. Net als in vele andere geschriften betreffende de armenzorg uit deze periode was de aandacht voor de bejaarden als aparte categorie van armen echter ook in dit rapport minimaal. Wel wees de commissie er op dat het totstandkomen van een pensioenverzekering voor arbeiders een groot deel van het pauperisme structureel zou opheffen. De vraag of de overheid hierbij een taak had, werd echter nog in het midden gelaten. De commissie vertrouwde er niettemin op dat de tijd niet meer ver zou zijn dat ook in Nederland door tussenkomst van de staat een regeling tot stand zou worden gebracht, waardoor zekerheid zou ontstaan dat oudere arbeiders niet langer aan armoede 'ten prooi' zouden vallen. Bij de overgrote meerderheid van de bevolking leefde volgens het rapport de opvatting dat de ouderen zich in feite zonder bedeling moesten kunnen redden.¹⁷

Toch bracht de nieuwe Armenwet van 1912 geen structurele verbeteringen. Doordat de liberalen rond 1912 veel van hun invloed verloren hadden, terwijl de socialisten nog onvoldoende invloed bezaten om een overtuigende politieke rol te spelen, wisten de confessionelen bij de totstandkoming van de nieuwe wet een belangrijk deel van hun eisen te realiseren. Net zoals in de Armenwet van 1854 werd in die van 1912 de armenzorg overgelaten aan kerken en particulieren. De staat zou slechts steunen bij volstreekte onvermijdelijkheid. Juist voor de behoeftige bejaarden leverde de wet belemmeringen op om hulp te vragen. In de artikelen 28 en 29 werden de criteria bepaald waaraan voldaan moest worden om hulp te verkrijgen. Wie zichzelf het noodzakelijk levensonderhoud niet kon verschaffen, mocht alleen een beroep op de wet doen indien die hulp van derden niet gekregen kon worden. Verder werd bepaald dat alleen ondersteuning verleend werd om de behoeftige in staat te stellen daarna zichzelf weer te kunnen helpen, hetgeen voor de behoeftige bejaarden die definitief uit het arbeidsproces gestoten waren, welhaast een onmogelijke eis was. Verder mocht de steun het absolute minimum dat voor levensonderhoud noodzakelijk was niet overschrijden, hetgeen identiek was aan de bepalingen

van de wet uit 1854. Dat elke drie maanden onderzocht zou worden of verdere ondersteuning noodzakelijk was, maakte verder duidelijk dat de wet niet was afgestemd op de toestand van permanente armlastigheid waarin een zeer groot deel van de bejaarden verkeerde. Het verplichte verzoek dat bejaarden bij kerk en kinderen moesten doen, maakte het hen vaak onmogelijk bij de overheid aan te kloppen. Of zij door hun kinderen steeds effectief geholpen konden worden, mag betwijfeld worden. De opvatting die vooral na de Tweede Wereldoorlog bijna algemeen werd uitgedragen, dat 'de' bejaarden 'vroeger' door hun kinderen werden opgevangen, zal geen algemene geldigheid gehad hebben. In het verslag betreffende de economische toestand der landarbeiders in de provincie Limburg werd al in 1908 opgemerkt dat 'velen' hun ouders niet of weinig konden ondersteunen.¹⁸ De opvatting dat de kinderen hun ouders dienden te verzorgen, was wel algemeen, de mogelijkheden voor een goede verzorging waren echter beperkt. De door verschillende factoren al losser geworden band tussen ouders en kinderen zal door menige bejaarde niet graag verder verstoord zijn door verzoeken om financiële ondersteuning.

Zowel binnen de kerkelijke armenzorg zelf als daarbuiten werd het steeds duidelijker dat het optreden jegens de armen een willekeurig en niet altijd even rechtvaardig karakter had. Vooral na 1912 verliest de opvatting dat het maatschappelijk terrein aan kerken en particulieren behoort, steeds meer invloed; de burgerlijke armenzorg gaat een belangrijker rol spelen. Tussen de twee wereldoorlogen neemt het aandeel van de kerkelijke en particuliere liefdadigheid in geld uitgedrukt sterk af. Of dat aandeel in de totale armenzorg in 1929 inderdaad nog maar 25% bedroeg, mag echter betwijfeld worden. Het aandeel vanuit kerkelijke kring in de armenverzorging was immers nooit gebaseerd op een reële kostprijberekening. De persoonlijke inzet was letterlijk niet in geld uit te drukken.

Als een algemeen maatschappelijk probleem werd de bejaardenzorg vóór de Tweede Wereldoorlog in feite niet beschouwd. Het ontbreken van adequate wettelijke voorzieningen wil echter niet zeggen dat het bejaardenprobleem minder nijpend was dan in de vijftiger jaren van deze eeuw. Het feitelijk verschil was immers alleen dat de vergrijzing verder zou doorzetten waardoor het probleem na de Tweede Wereldoorlog in eerste instantie vooral een kwantitatief karakter had.

De na-oorlogse periode

Vooraf in de oorlogsjaren bleek dat de materiële positie van de bejaarden zwak was. De sterfte onder de hogere leeftijdsgroepen nam in de laatste oorlogsjaren sterk toe. Kort na de bevrijding werden initiatieven genomen teneinde de be-

jaarden in hun noodsituatie tegemoet te komen. De Vereniging voor Gerontologie kwam eind 1946 tot stand. Van katholieke zijde trad men in de openbaarheid met nieuwe ideeën omtrent behuizing en aangepaste verzorging van bejaarden. Van niet-katholieke zijde werd vooral het ontspanningswerk benadrukt. De verpaupering van de bejaarden noopte de regering tot ingrijpen. Op 1 oktober 1947 kwam de Noodwet Ouderdomsvoorziening tot stand. Deze beoogde althans in de meest schrijnende nood te voorzien. De Noodwet slaagde er echter niet in de algemene nood onder de bejaarden aanzienlijk te verminderen. In 1949 ontving circa 45% van de bejaarden een uitkering op basis van de Noodwet en in 1950 had 80% van de bejaarden een inkomen van minder dan f 2.000,— per jaar. In zijn advies inzake de Wettelijke Ouderdomsverzekering schreef de SER op grond van cijfers uit 1952 dat bij benadering 'ongeveer de helft van de thans aanwezige bejaarden tijdens de actieve periode onvoldoende hebben gespaard of hebben kunnen sparen, c.q. onvoldoende pensioenrechten hebben verkregen om daaruit een inkomen te verwerven, waarmee in het levensonderhoud tijdens de oude dag kan worden voorzien'. Dat het in de vijftiger jaren vooral de materiële noodsituatie onder de bejaarden was, die in de bejaardenzorg grote aandacht kreeg, was niet verwonderlijk. Die nood was reëel. Mede tengevolge van de geldontwaarding tijdens en na de oorlog kwamen ook degenen, die aangewezen waren op een vast inkomen uit rente of pensioen, in moeilijke financiële omstandigheden te verkeren.

Als in 1957 in opdracht van de Centrale Caritas door het Provinciaal Opbouworgaan Limburg een onderzoek wordt gedaan naar 'Het bejaardenvraagstuk in Maastricht', zijn het dan ook vooral de materiële noden en problemen die een sterke nadruk krijgen.¹⁹ Een systematisch onderzoek naar de levensomstandigheden van de bejaarde Maastrichtenaren was dringend gewenst, omdat men in de praktijk voortdurend met problemen werd geconfronteerd die dringend om een oplossing vroegen. Onder de 900 bejaarden in Maastricht werd een enquête gehouden waarin de huisvesting, de woonsituatie, de materiële en hygiënische omstandigheden en de verzorging ter sprake kwamen.

Het rapport was zijn tijd vooruit in die zin, dat al twijfels werden geuit bij de vraag of een perfecte huisvesting voor de bejaarden, voorzien van alle moderne accommodatie, door de bejaarde zelf wel gevraagd werd. 'Het is de vraag of de objectieve maatstaven om een naar perfectionisme strevende maatschappij voor hen wel altijd die betekenis hebben, die de goedwillende buitenstaander verwacht'.

Reële problemen waren er echter voldoende; 25% van de ondervraagden had een toilet buitenshuis, 61% leefde van de Noodwet Ouderdomsvoorziening,

een zesde deel kreeg niet geregeld warm eten. Vooral de afhankelijkheid van kinderen werd als zeer onaangenaam ervaren door de bejaarden. De inwoning riep spanningen op, vooral als men gehuisvest was in een te kleine woning. De verlichting van de materiële nood onder de bejaarden door middel van de Noodwet Ouderdomsvoorziening kon dan ook niet verhinderen dat het percentage bejaarden dat op basis van de Armenwet werd gesteund, in menige plaats nog toenam. Pas de Algemene Ouderdomswet (AOW), welke per 1 januari 1957 in werking trad, legde de basis voor financiële onafhankelijkheid van de bejaarden.

Dat betekende overigens niet dat alle bejaarden door de AOW over een zo ruim inkomen beschikten dat zij onafhankelijk van verdere ondersteuning konden kiezen voor zelfstandige huisvesting of opname in een bejaardentehuis. Eind vijftiger, begin zestiger jaren werd de discrepantie tussen de inkomenspositie van vele bejaarden en de kosten van verzorging in moderne tehuizen duidelijker zichtbaar na de bouw van een groot aantal dure tehuizen. Deze discrepantie vormde een onderwerp van studie voor de Nederlandse Federatie voor de Bejaardenzorg en de Katholieke Nationale Federatie voor de Bejaardenzorg. Financiële hulp was alleen op grond van de Armenwet mogelijk. Deze was echter alleen bedoeld voor incidentele gevallen terwijl de bedoelde discrepantie voor een grote groep onder de bejaarden een structureel vraagstuk was geworden. Die groep had voordien van overheidswege nooit een bijzondere tegemoetkoming gevraagd. Vele bejaarden hadden daartegen dan ook een grote aversie en het gebeurde niet zelden, dat bejaarden die in een verzorgingstehuis moesten worden opgenomen, om die reden daarvan afzagen. In de door beide organisaties uitgebrachte rapporten werd er dan ook bij de overheid op aangedrongen over te gaan tot directe rijkssubsidie in de exploitatie van verzorgingstehuizen voor bejaarden.

Naast dit materieel-financieel aspect waren er verschillende andere aspecten die ertoe leidden dat gesproken werd van een bejaarden-‘zorg’.²⁰ In verband met de algemeen heersende woningnood kon onvoldoende aandacht worden geschonken aan de bijzondere eisen die de snelle stijging van het aantal bejaarden aan de huisvesting stelde. Wellicht in te sterke mate werd de huisvesting van de bejaarden gezien vanuit het oogpunt van oplossing van de algemene woningnood. De stijging van de gemiddelde levensverwachting ging immers ook gepaard met de stijging van de behoefte aan medische zorg. Hiermede hielden ook verband de nieuwe inzichten op medisch gebied met betrekking tot de verzorging, verpleging, revalidatie en re-activering van de bejaarden (geriatrie). Naast dit medisch aspect was er verder het sociaal-psychologisch aspect. De groei van het sociaal bewustzijn en het besef van medeverantwoordelijkheid voor het welzijn van de medemens leidden tot het in-

zicht dat de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de oudere mens bedreigd was. Door de abrupte uitschakeling uit het arbeidsproces verloor de bejaarde aan waardering, waardoor de kansen op vereenzaming toenamen.

De ontwikkelingen in Limburg na 1945

In 1949 werd in het bisdom Roermond uit de ‘Commissie van Samenwerking’ der verschillende standsorganisaties in het bisdom een studiegroep gevormd die zich zou beraden over de wijze waarop het bejaardenwerk in de provincie diende te worden aangepakt.²¹ Aangezien de landelijke bejaardenzorg organisatorisch nog niet op poten was gezet, achtte de studiegroep het nog weinig zinvol provinciale initiatieven te nemen. In eerste instantie werden vanuit de provincie landelijke initiatieven gesteund. Op 25 november 1953 werd de oprichting van de ‘Katholieke Nationale Federatie voor de Bejaardenzorg’ (KNFB) een feit. De federatie zou de overkoepelende instantie voor de diocesane organisaties voor het bejaardenwerk worden. Tevens zou dit orgaan de katholieke bejaardenzorg vertegenwoordigen in de ‘Nederlandse Federatie voor de Bejaardenzorg’. De KNFB stelde verschillende commissies in ter bestudering van vraagstukken betreffende de bejaardenzorg.²² Zo kwamen o.a. een opleidingscommissie tot stand die streefde naar verwezenlijking van een katholieke opleiding van bejaardenhelpsters en -verzorgsters, een studiecommissie ter advisering inzake de bejaardenhuisvesting, een commissie van advies en overleg met betrekking tot de vrijetijdsbesteding, cultureel en godsdienstig leven.

De reeds genoemde Limburgse studiegroep kon nu op basis van de landelijke richtlijnen overgaan tot oprichting van een organisatie voor de bejaardenzorg in het diocees Roermond. Na overleg met de bisschop van Roermond, het Diocesaan-Caritatief Centrum, de Diocesane Commissie van Samenwerking en de R.K. Vereniging ‘Het Limburgse Groene Kruis’ kwam in februari 1954 de ‘Diocesane Centrale voor de Bejaardenzorg’ (DCB) tot stand. De doelstelling van de stichting werd in de statuten omschreven als behartiging van de bejaardenzorg in de meest ruime zin. De DCB wenste zich zowel te richten op het werk voor de zelfstandig wonende bejaarden als op de bejaarden in tehuizen. De DCB was een orgaan van studie en overleg, dat mede coördinerend, stimulerend en adviserend zou gaan optreden. In de DCB waren vertegenwoordigd:

- De Diocesane Commissie van Samenwerking
- Het Groene Kruis in Limburg
- De Vereniging van Nederlandse Gemeenten, afdeling Limburg
- De Katholieke Bond van Bejaarden en Gepensioneerden

- De katholieke vrouwenorganisaties
- De Limburgse bejaardentehuizen

De DCB werd gefinancierd door de provincie en het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, terwijl een deel van de exploitatie werd gedekt door bijdragen van de aangesloten tehuizen.

Teneinde een doelmatige werkwijze te bevorderen, richtte ook de DCB een aantal werkcommissies op; o.a. een opleidingscommissie, een medische commissie en een zielzorgcommissie.

Ondanks de zeer ruime doelstelling van de DCB lag het accent van de activiteiten in de eerste jaren vooral op de huisvestingsproblematiek. De na de Tweede Wereldoorlog toenemende belangstelling voor het vraagstuk van de huisvesting van de bejaarden was in principe een verheugende ontwikkeling. De huisvestingssituatie van menige bejaarde kon in de veertiger en vijftiger jaren met recht als noodsituatie omschreven worden. De bejaarden woonden in de oudere wijken en in het algemeen in minder goede huizen dan jongeren. In die belangstelling voor het huisvestingsvraagstuk werd echter vaak zonder verdere studie of bezinning uitgegaan van de veronderstelling dat een belangrijk deel van de ouderen in een bejaardentehuis hoorde. Zo werd in het rapport dat de 'Katholieke Stichting voor behuizing van bejaarden' in 1947 deed verschijnen, opgemerkt dat in dat jaar circa 260.000 Nederlandse katholieken ouder waren dan 65 jaar, terwijl er daarvan 'slechts' 15.812 in bejaardentehuizen woonden. Die 6% bracht de opstellers van het rapport ertoe te spreken van een 'schromelijk tekort' aan bejaardenverzorging in katholieke kring. 'Om aan het leed en de ellende tegemoet te komen' was de stichting in het leven geroepen.

De belangstelling voor de huisvesting van de bejaarden werd niet zozeer verlevendigd door een bezinning over de positie van de bejaarden in de maatschappij, maar vooral door een afweging van huisvestingsbelangen van verschillende groepen. Het verplaatsen van bejaarden naar pensions en bejaardentehuizen schiep woonruimte voor jonge gezinnen waaraan in de na-oorlogse tijd van woningnood grote behoefte was. Bij de oprichting van de 'Katholieke Stichting voor behuizing van bejaarden' in 1947 werd dat streven expliciet verwoord.

De initiatiefnemers verwachtten dat de overheid de activiteiten van hun organisatie zou steunen aangezien aldus een bijdrage geleverd werd aan de oplossing van de woningnood. 'Aangezien het element der verzorging onzer bejaarden inherent is aan het huisvestingsprobleem en het uiteraard niet voor overheidsbemoeiing in aanmerking komt, gezien zijn caritatief karakter, ligt hier een taak voor een Katholieke instantie'.

De DCB wenste de bestaande bejaardentehuizen in Limburg tot aansluiting te

bewegen. Teneinde de levensvatbaarheid van de organisatie te toetsen, werden de besturen van bestaande tehuisen uitgenodigd aan de oprichtingsgesprekken deel te nemen. Nadat de overgrote meerderheid hieraan gehoor had gegeven, konden de eigenlijke werkzaamheden een aanvang nemen. Van de 66 in 1955 in Limburg bestaande tehuisen kwamen er 53 in aanmerking voor aansluiting bij de DCB, doordat zij uitgesproken katholieke instellingen waren, dan wel zich in de praktijk lieten leiden door katholieke beginselen. Tussen de besturen en directies van de verschillende tehuisen bestond provinciaal tot dan toe geen organisatorische binding, zodat voor uitwisseling van ervaringen en studie van specifieke problemen weinig mogelijkheden bestonden. De DCB voorzorg derhalve in een behoefte.

De vormende en voorlichtende activiteit van de DCB richtte zich in eerste instantie op de leiding van de tehuisen. Zij wilde deze in staat stellen inzicht te verwerven in de moderne bejaardenzorg. Begin 1956 werd een halfjaarlijkse cursus in de school voor Maatschappelijk Werk te Sittard georganiseerd, waaraan ruim 70 cursisten deelnamen. Aansluitend aan deze cursus werd over enkele onderwerpen zoals revalidatie, verpleegkunde, voedingsleer enz. nog een vervolgcursus georganiseerd. Daarnaast richtten de scholingsactiviteiten van de DCB zich op de opleiding van bejaardenhelpsters en -verzorgsters. In verschillende plaatsen kwamen cursussen voor bejaardenverzorgsters tot stand.

Voor leidinggevend personeel werden vanaf 1963 op basis van het ontwerp van de Studiecommissie opleidingen Bejaardenzorg (S.C.O.B.) van de Katholieke Nationale Federatie voor Bejaardenzorg cursussen gegeven waarin de veranderende opvattingen inzake het bejaardenwerk uitgedragen werden.

Tegen het einde van de vijftiger jaren werden de bejaardentehuisen in Limburg gekenmerkt door een grote verscheidenheid in bestuursvorm en karakter. Dat bleek bij een onderzoek dat de DCB in de periode van april 1958 tot februari 1959 instelde bij de Limburgse bejaardentehuisen, teneinde zich een oordeel te kunnen vormen over de wenselijkheid en noodzakelijkheid van uitbreiding en/of vernieuwing van de tehuisen. Het aantal bejaardentehuisen droeg ten tijde van het onderzoek 65, waarvan er slechts 10 na de Tweede Wereldoorlog waren gebouwd.²³ Ruim 25% van de bewoners was gehuisvest in deze 10 tehuisen. Kennelijk was in de meeste tehuisen een gering aantal bejaarden gehuisvest: 68% van de tehuisen had minder dan 50 bejaarden. Slechts twee tehuisen telden in 1959 meer dan 150 bewoners. Behalve in enkele niet-R.K.tehuisen was de verzorging van de bejaarden geheel in handen van religieuzen. Dat weerspiegelde nog duidelijk de traditionele ontwikkeling in de bejaardenzorg. Het waren vooral religieuze congregaties en orden die uit caritatieve overwegingen de bejaardenzorg ter hand hadden genomen. In de

tweede helft van de negentiende eeuw hadden verschillende zustercongregaties zich in Limburg gevestigd van Frankrijk en Duitsland uit.²⁴ In eerste instantie wijdden de zusters zich aan ziekenverpleging en onderwijs. In grotere plaatsen richtten zij enkele pensiontehuizen voor meer draagkrachtigen op. De huisvesting voor armlastige bejaarden kwam soms min of meer bij toeval tot stand. Bij de uitbouw of nieuwbouw van kloosters werd het oude gebouw vaak ingericht voor de verzorging van enkele bejaarden. Ook gebeurde het dat bejaarden in een gedeelte van een klooster permanent verblijf vonden. Daarnaast kwam het voor dat in de tuin van het klooster een nieuw bejaardentehuis werd gebouwd terwijl in het bestaande complex ook nog bejaarden verzorgd werden. Dergelijke mengvormen van klooster en bejaardentehuis kwamen in Limburg in 1959 in 13 van de 62 tehuizen voor. Wat de eigendomsverhouding betrof, waren 32 zelfstandige tehuizen eigendom van een religieuze congregatie, 9 van een vereniging of stichting (waarvan 3 niet-R.K. tehuizen) en 5 eigendom van een gemeente of burgerlijke instelling van liefdadigheid.

De accommodatie in de oudere tehuizen liet naar moderne inzichten veel te wensen over. De middelen om daarin verbetering te brengen, waren echter vaak niet aanwezig. In oudere gebouwen was het bouwtechnisch ook moeilijk verbeteringen aan te brengen. Een van de eerste en belangrijkste problemen waarmee de DCB werd geconfronteerd, was de financieel-economische opzet van de bestaande tehuizen. De meeste beschikten niet over een administratie die aan redelijke eisen voldeed. Orden en congregaties legden vaak uit eigen middelen aanzienlijke bedragen bij om de exploitatie sluitend te maken. De caritatieve opzet, die zich ontwikkelde uit het verlenen van gastvrijheid aan armlastigen, was daarbij nadrukkelijk aanwezig. Aanpassing aan de veranderende tijdsomstandigheden was echter geboden, wilde het voortbestaan van de tehuizen gegarandeerd zijn. De voorlichtende activiteiten van de DCB hadden dan ook voor een belangrijk deel betrekking op de verbetering van de financieel-economische opzet.²⁵

Al in 1955 werden de bestaande tehuizen uitgenodigd deel te nemen aan oriënterende en voorlichtende gesprekken over het vraagstuk van caritas en kostprijs. Aan de verschillende congregaties en orden in Limburg werd een nota toegezonden waarin er op gewezen werd dat de caritatieve overwegingen van de religieuzen als subjectieve instelling zeer te waarderen waren. In het algemeen waren deze echter niet meer voldoende voor een aangepaste bejaardenzorg. Dat de instellingen bejaarden opnamen die niet voldoende kapitaalkrachtig waren, was verheugend; te weinig werd echter gebruik gemaakt van de aanvullende mogelijkheden zoals de bijdragen van gemeenten in de tarieven en de bijdragen van het rijk aan de bouw van nieuwe instellingen. Het

gevolg was dat de eigen middelen van de congregaties gevaar liepen uitgehouden te worden. Aangezien de religieuzen bij de kostprijberekening bovendien geen salaris in rekening brachten, stonden er ook geen middelen ter beschikking om gekwalificeerd personeel van buitenaf aan te trekken. De problemen waarmee de congregaties geconfronteerd werden bij pogingen steun van buiten de instelling te verwerven, waren overigens legio. De bejaarden zelf maakten in het algemeen slechts schoorvoetend gebruik van de mogelijkheden die de Armenwet bood. Ingevolge art. 28/29 van die wet kon de gemeente een bijdrage verlenen in het tekort voor hen die zich het noodzakelijke levensonderhoud niet konden verschaffen. De meeste ouderen die tot dan toe zelfstandig waren geweest, voelden er weinig voor voortaan als 'bedeelde' door het leven te moeten gaan. Verder was menig bejaarde bevreesd dat het geringe eigen bezit vervreemd of belast moest worden om voor ondersteuning in aanmerking te kunnen komen. Ook de vrees dat de kinderen door de gemeente zouden worden aangesproken, kwam veel voor. Daarnaast kwam het voor dat bejaarden zich goedkoop hadden kunnen 'inkopen' of, speculerend op de caritatieve instelling van de congregaties, de indruk hadden gewekt minder te bezitten dan zij in werkelijkheid ter beschikking hadden.

De financieel-economische opzet diende structureel verbeterd te worden, wilde in een periode van stijgende kosten verpaupering van de tehuizen voorkomen worden. De religieuzen waren eerst weinig gelukkig met de meer zakelijke aanpak die de DCB voorstond. Zij vreesden dat de caritasgedachte steeds meer naar de achtergrond gedrongen zou worden. Maar aan de andere kant betekende de belangstelling van de 'leken' voor de bejaardenverzorging door de zusters ook een maatschappelijke erkenning van haar werkzaamheden. De verschuiving in de zorg voor behoeftigen welke in de laatste jaren had plaatsgevonden en de middelen welke van overheidswege ter beschikking werden gesteld, maakten het bovendien niet langer noodzakelijk de caritasgedachte in dezelfde vorm voort te zetten. De beoefening van de caritasgedachte zou meer gezocht moeten worden in de persoonlijke inzet van degenen die in de tehuizen met de verzorging waren belast. Na aandringen van kerkelijke gezagsdragers bleken de religieuzen te bewegen een meer verantwoord financieel uitgangspunt te gaan hanteren, al zou het nog geruime tijd duren voordat uniforme prijsregelingen algemeen ingang vonden. Dat gebeurde pas toen de zusters de bejaardenverzorging neerlegden.

Het aandeel van de religieuze verzorgsters in de bejaardentehuizen nam in de loop van de zestiger jaren af. Uit een in 1964 gehouden onderzoek in Limburgse tehuizen bleek dat in de kleinere tehuizen nog nauwelijks leken werkzaam waren; hoe groter het tehuis daarentegen, hoe geringer het aantal religieuzen. In latere jaren waren voor nieuwe tehuizen steeds minder religieuzen

beschikbaar. Bij het lekenpersoneel overwogen de jeugdige krachten (60% was jonger dan 30 jaar), bij de religieuzen daarentegen de ouderen (80% was ouder dan 40 jaar).

De arbeidsvoorwaarden voor het personeel waren niet al te best en weerspiegelden zelfs toen nog de caritatieve uitgangspunten der religieuzen. Per 1 januari 1964 kenden nog vrijwel alle tehuizen de 6-daagse werkweek, terwijl die al bijna overal elders was teruggebracht tot 5 dagen. Een pensioenverzekering kenden de meeste personeelsleden niet. Het lekenpersoneel behoorde voor het grootste deel tot de laagstbetaalden. Duidelijk was, dat het een bijzondere inspanning zou kosten om in de groeiende behoefte aan personeel te voorzien; het was van belang de arbeidsvoorwaarden zodanig te verbeteren dat ook hoger gekwalificeerde krachten konden worden aangetrokken.

Sterk verbonden met de caritatieve opzet van menig tehuis waren de personeelsproblemen waarmee de DCB geconfronteerd werd. Al in 1954 was in het Dagelijks Bestuur van de DCB het vraagstuk van het lager personeel in de bejaardentehuizen aan de orde gesteld. Door de veranderende inzichten in de bejaardenzorg was de vorming van lager personeel meer dan vroeger vereist. De geringe belangstelling voor het werk in de bejaardentehuizen zou volgens de DCB omgebogen kunnen worden door het scheppen van een goede opleiding met een daaraan verbonden algemeen erkend diploma. De Centrale besloot derhalve niet zelf een dergelijke opleiding voor te bereiden, doch haar gedachten daaromtrent voor te leggen aan de KNFB. Deze kwam in samenwerking met de Nederlandse Federatie voor Bejaardenzorg tot het besluit een nationale opleiding voor te bereiden. Sedert 1959 werd in het kader van het nijverheidsonderwijs een tweejarige opleiding gegeven voor bejaardenhelpsters. De eerste ervaringen in Limburg waren overigens al opgedaan in 1955 toen in het complex Calvariënberg te Maastricht een dergelijke opleiding in experimentele vorm van start was gegaan. Door de DCB werd in 1958 een opleidingscommissie in het leven geroepen om de totstandkoming van cursussen in verschillende regio's in de provincie te bevorderen. Daarnaast werden wegens de acute behoefte aan personeel in samenwerking met de DCB ook eenmalige cursussen gegeven voor personeel, werkzaam in bepaalde tehuizen.

Naast de opleiding voor bejaardenhelpsters kon in 1960 gestart worden met een cursus voor bejaardenverzorgsters. Onder bejaardenverzorgsters werden verstaan de medewerksters die onder leiding van meer bevoegde krachten de algehele verzorging van bejaarden in bejaardentehuizen konden uitoefenen. Door de hausse in de bouw van bejaardentehuizen eind vijftiger en begin zestiger jaren steeg in Limburg in de periode van 1958 tot 1963 het aantal bejaarden in deze tehuizen met 40%. Een opvallende ontwikkeling was de toename

van het aantal vrouwelijke bewoners; in de Limburgse tehuizen bedroeg het percentage vrouwelijke bewoners in 1963 63%, liefst 70% van de nieuwe bewoners waren vrouwen.²⁶ Verder was het duidelijk dat vooral de oudere bejaarden in steeds grotere mate een plaats vonden in de tehuizen. Van de tehuizen die na 1958 met de exploitatie begonnen, waren de bewoners in 55% van de gevallen 75 jaar of ouder. Wat betreft de verzorging in de katholieke tehuizen, was een aanmerkelijk verschil te constateren in de tehuizen die door religieuzen werden beheerd en de tehuizen beheerd door leken. Het percentage demente bejaarden bleek in de door religieuzen geleide tehuizen ruim twee keer zo hoog. Waarschijnlijk waren de religieuzen vanuit hun caritatieve doelstelling eerder bereid licht gestoorde bejaarden op te nemen, terwijl zij deze tevens langer verzorgden dan leken.

Overigens was niet iedereen onverdeeld gelukkig met de sterke toename van het aantal bejaarden in de tehuizen. Al in het midden van de vijftiger jaren waren kritische geluiden in die richting te horen. Ofschoon de uitbreiding van de mogelijkheden tot opname in principe werd verwelkomd, werd de vraag gesteld of daarmee werkelijk een structurele bijdrage werd geleverd aan het 'bejaardenprobleem'. Het aantal aanvragen overtrof op dat moment weliswaar het aanbod verre, maar dat werd mede in de hand gewerkt doordat op de bejaarden druk werd uitgeoefend hun huis te verlaten, waardoor mede een bijdrage werd geleverd aan de oplossing van de woningnood. Vanuit de overweging dat het zowel in geestelijk als lichamelijk opzicht voor de meeste bejaarden gunstig was zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen, werd de huisvesting in de tehuizen al vroeg, zij het in een kleine kring van deskundigen, kritisch beschouwd. Een verder punt van kritiek was dat naar de mening van de bejaarden zelf nauwelijks werd gevraagd, terwijl toch bijna algemeen bekend was dat deze geen al te positieve indruk hadden van huisvesting in de tehuizen. Alhoewel de herinnering aan de oude 'gestichten' daarbij een rol gespeeld zal hebben, was het tekenend dat bij enquêtes 2/3 van de ondervraagden de gedachte in een bejaardentehuis te moeten gaan wonen, nadrukkelijk verwierpen.

Behalve die afkeer vormden vooral de kosten van huisvesting in een modern tehuis een probleem. Bejaarden die geen andere inkomsten hadden dan de AOW, konden de kosten van opname in een tehuis niet opbrengen.

In de eerste helft van de zestiger jaren werd de bezinning op de functie van de bejaardentehuizen meer algemeen. Uit een enquête die de gerontologische commissie der 'Katholieke Vereniging van Bejaardentehuizen' in 1963 hield onder de aangesloten tehuizen, bleek dat een veel groter aantal van de daarin gehuisvesten hulpbehoevend was dan tot dan toe werd aangenomen. Ruim 40% van de bewoners was in verschillende vormen aangewezen op hulp. De

commissie concludeerde dat het bejaardentehuis een veel breder en omvangrijker werkterrein had dan tot dan toe werd aangenomen. Het antwoord op de vraag welke de meest gewenste functie van het bejaardentehuis was, wilde de commissie (nog) niet geven. Verder onderzoek naar de validiteitsgraad van alle bejaarden achtte zij daarvoor nodig. De commissie plaatste vraagtekens bij het hoge percentage min of meer hulpbehoevendenden in de tehuizen. Zij uitte het vermoeden dat de tehuizen invaliderend werkten, omdat zij gedwongen waren door een tekort aan mensen en middelen een zo hoog mogelijke graad van efficiency na te streven, en vreesde dat de noodzakelijke onafhankelijkheid en zelfstandigheid van de bejaarden daardoor in het gedrang was gekomen. De verbetering van de situatie in de tehuizen werd gestimuleerd door de totstandkoming van de Wet op de Bejaardenoorden in 1963. Met de daarop afgestemde provinciale verordeningen voor de bejaardenoorden kwam de ontwikkeling van de huisvesting in bejaardentehuizen in een nieuw stadium door het toezicht dat de overheid ging uitoefenen op de intra-murale zorg. Door Gedeputeerde Staten van Limburg werd op 7 oktober 1963 de 'Commissie voor Bejaardenoorden' ingesteld. De diocesane centrale, die eerder dat jaar was omgedoopt tot 'Limburgse Centrale voor Bejaardenwerk' (LCB) omdat de oude naam bij buitenstaanders de indruk wekte een sociaal-caritatieve instelling van het bisdom te zijn,²⁷ was hierin vertegenwoordigd door zijn voorzitter en zijn directeur. De Commissie had o.a. tot taak G.S. te adviseren bij het samenstellen van een verordening op de bejaardenoorden. Teneinde een overzicht te verkrijgen van de bestaande situatie in de tehuizen werd in 1965 een onderzoek ingesteld. Daarbij bleek dat van de op dat moment bestaande 78 tehuizen er slechts 18 aan de door de Commissie opgestelde eisen volledig voldeden. 29 Tehuizen konden worden gerangschikt onder de categorie eenvoudige, oudere tehuizen welke niet voldeden aan de te stellen eisen en derhalve vervangen dienden te worden. Voor de middengroep van 31 tehuizen gold dat zij door middel van verbouwing en het aanbrengen van diverse voorzieningen alsnog konden worden aangepast. Bij een tweede, in 1966 gehouden inspectie, bleek een groot deel van de eerder geconstateerde tekortkomingen door het aanbrengen van vaak kostbare voorzieningen opgeheven, of waren de voorbereidingen daartoe ver gevorderd.

Het was voor de LCB al lang duidelijk dat het bejaardentehuis niet langer als onafhankelijke component in het bejaardenwerk gezien moest worden. Een geïntegreerd beleid zou de om organisatorische redenen doorgevoerde scheiding tussen extra-murale en intra-murale zorg moeten opheffen. In 1966 stelde de Centrale een 'proeve van een schema voor de planning van bejaardenoorden in de provincie Limburg' op, waarin dat uitgangspunt duidelijk naar voren kwam. De functie van de bejaardenoorden werd daarin beoordeeld aan

de hand van de vraag, of de samenleving voldoende was uitgerust of beter kon worden toegerust om aan de bejaarden een redelijk bestaan te verzekeren buiten een dergelijke instelling.

Daartoe werd gedacht aan:

- de ontwikkeling van de (preventieve) medische en sociaal-hygiënische zorg voor de bejaarden die zelfstandig woonden
- de ontwikkeling van voldoende gedifferentieerde woonvormen die aangepast waren aan de behoeften van de bejaarden
- de ontwikkeling van geïnstitutionaliseerde en andere hulpvormen voor bejaarden.

De LCB pleitte voor verdere uitbouw van de preventieve maatschappelijke zorg door de dienstverlening aan de bejaarden die zelfstandig woonden ter hand te nemen, opdat de behoefte aan opnemng in een bejaardenoord kon worden afgeremd.

Het beleid van de overheid was jarenlang geconcentreerd op de meest hulpbehoevende bejaarden. Ook het beleidsplan, neergelegd in de 'Nota Bejaardenbeleid' van 1970, had in feite nog dat uitgangspunt. Toch vormde die nota de aanzet tot een ombuiging van het regeringsbeleid. De achtergrond van die ontwikkeling lag niet alleen in de veranderende denkbeelden t.a.v. de zelfstandigheid van de bejaarden, maar mede in de snel stijgende exploitatiekosten van de tehuisen. Doelstelling van de regeringsnota was de groei van de opname in bejaardentehuisen sterk af te remmen. Vijf jaar later werd in de nota van 1975 geconcludeerd dat de initiatieven die in die richting genomen werden succesvol waren geweest. Zonder de beleidsombuiging zouden niet circa 10% doch circa 12% van de bejaarden in tehuisen verblijven. Verbetering van de extra-murale zorg en uitbreiding van huisvestingsmogelijkheden buiten de tehuisen hadden bijgedragen tot de afremming van de groei. Ook andere uitgangspunten van de nota uit 1970 waren voor een belangrijk deel gerealiseerd. De AOW steeg in de jaren 1970 tot en met 1974 reëel met 27%, terwijl het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking in die periode met 8% toenam. Het voornemen tenminste 12.000 bejaardentehuisen per jaar te bouwen, werd volledig gerealiseerd en zelfs overtroffen met gemiddeld circa 2.000 woningen per jaar. De uitbreiding van het aantal gezinshulpen was geconcentreerd op achterstandgebieden, zodat bijvoorbeeld Limburg een uitbreiding kon realiseren van 40%. De doelstelling het aantal ziekenverzorgsters uit te breiden, kon niet volledig gerealiseerd worden, omdat er volgens de regering te weinig animo voor de wijkverpleging was.

Overigens was in de tweede helft van de zestiger jaren een nieuw fenomeen in opmars: de toename van commerciële bejaardentehuisen. In Limburg steeg dat aantal tehuisen van 1965 tot 1970 van 5 naar 13. De LCB vreesde dat in-

dien de overheid de bouw van bejaardentehuizen zou afremmen, de stichting van commerciële huizen versneld zou worden.

In 1973 werden de statuten van de LCB gewijzigd en de naam veranderd in 'Provinciaal instituut voor het bejaardenbeleid' (Provib). Statutair werd het doel omschreven als de bevordering van een harmonische en evenwichtige opbouw van de welzijnszorg voor de oudere bevolking. In vergelijking met de eerste statuten uit 1955 was dat feitelijk alleen een redactionele wijziging, hetgeen bewijst dat de diocesane centrale al zeer vroegtijdig de moderne problematiek - in wat toen nog heette de bejaardenzorg - erkende.²⁸ Toch hield de reorganisatie van de LCB een nieuwe werkwijze in. Was door de ontwikkelingen in de vijftiger en zestiger jaren vooral de dienstverlening en voorlichting aan de verzorgingstehuizen een van de belangrijkste activiteiten geweest, de veranderende gedachten daaromtrent vonden nu hun weerslag in afstoting van dit werkveld naar de KVB.

De samenwerking tussen de provinciale instellingen, die betrokken waren bij het welzijnswerk voor de bejaarden, kreeg nu de nadruk. Tevens werd in sterkere mate de aandacht gericht op de bevordering van de opbouw van het gecoördineerd bejaardenwerk op lokaal en regionaal niveau. Het grote aantal organisaties en instellingen, dat op het gebied van het bejaardenwerk actief was, maakte overleg en samenwerking onontbeerlijk.

In de regeringsnota bejaardenbeleid 1975 werd de noodzaak tot onderlinge afstemming en coördinatie op provinciaal niveau eveneens bepleit. Op provinciaal niveau werden twee functies onderscheiden:

- de overkoepeling van het particulier initiatief, de coördinatie van voorzieningen, overleg en behartiging van gemeenschappelijke belangen
- de beleidsadvisering aan het provinciaal bestuur.

Een provinciale raad voor het bejaardenbeleid zou deze functies moeten gaan vervullen. De door de regering gewenste structuur was in Limburg met het Provib feitelijk al bereikt. De opmerking in de nota dat in Limburg een afwijkende structuur was opgebouwd, deed dan ook geen recht aan het feit dat de ontwikkeling in Limburg bijna steeds vooruit had gelopen op de in deze nota aangekondigde voornemens. Het provinciaal bestuur van Limburg erkende het Provib in januari 1977 als 'Provinciale Raad voor het Bejaardenbeleid'.

Het werk onder de verspreidwonende bejaarden

Eind vijftiger, begin zestiger jaren ontwikkelden zich nieuwe gezichtspunten t.a.v. de bejaardenzorg. De bevordering van de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de bejaarden werd een meer algemene gedachte, waarbinnen de noodzaak van de bouw van zoveel mogelijk bejaardentehuizen in een ander

daglicht kwam te staan.

De eigenlijke taak van het bejaardentehuis is een leefwereld voor de bejaarde te scheppen, wanneer zo'n leefwereld elders niet meer gevonden kan worden door ziekte of invaliditeit. Met andere woorden, het bejaardentehuis dient een leefmilieu te verschaffen aan die bejaarden die daarbuiten geen menswaardig bestaan meer vinden. Het aandeel van deze groep op het totaal aantal bejaarden is echter relatief gering. Binnen de gedachtenvorming omtrent de huisvesting van bejaarden heeft de bouw van bejaardenwoningen dan ook een steeds sterkere nadruk gekregen.

Bij verschillende onderzoeken was gebleken dat de bejaarden zo lang mogelijk in de eigen vertrouwde omgeving wilden blijven wonen. Alleen als de hulpbehoefte toenam doordat de gezondheid verslechterde of men alleen kwam te staan, groeide de behoefte aan opname in een verzorgingstehuis. De noodzaak zich niet alleen te richten op de bejaarden in bejaardentehuizen was reeds bij de oprichting van de DCB duidelijk onderkend. Van een systematische aanpak van het werk onder de verspreidwonende bejaarden was in de vijftiger jaren en het begin van de zestiger jaren echter nog geen sprake. Door het ontbreken van inzicht in de behoeften van de bejaarden ontbrak de basis voor een geïntegreerd welzijnswerk onder bejaarden. Voor de DCB was in eerste instantie een inventarisatie van de leefsituatie der ouderen noodzakelijk. In het begin werden ter inventarisatie van de bestaande opvattingen contacten gelegd met de directies van plaatselijke bouwverenigingen, parochiale caritascentra en de bond van bejaarden en gepensioneerden. Verder stonden ter oriëntatie enkele studies van het Provinciaal Opbouworgaan Limburg ter beschikking. Teneinde een indruk te verkrijgen van de omvang van het vraagstuk, stelde de DCB in 1956 een enquête in bij de sociaal-caritatieve centra. Daaruit bleek dat activiteiten vóór of dóór zelfstandig wonende bejaarden op lokaal niveau slechts incidenteel voorkwamen. In slechts enkele gevallen was sprake van het verlenen van huishoudelijke hulp. Onder de bejaarden zelf was op organisatorisch gebied nauwelijks enige activiteit te bespeuren. In enkele grotere plaatsen waren afdelingen van de katholieke Bond van Bejaarden en Gepensioneerden actief, doch de ledentallen waren over het algemeen laag. Het meest opvallend waren nog de jaarlijkse uitstapjes en de ontspannings- of culturele avonden welke door comités voor bejaarden of door plaatselijke winkeliersverenigingen werden georganiseerd. Volgens de Bejaardenbond was het gemakkelijker een comité voor bejaarden dan een bond van bejaarden op te richten. De vrij summiere gegevens, die door de sociaal-caritatieve centra in Limburg aan de DCB werden verstrekt over de plaatselijke hulpverlening aan verspreidwonende bejaarden, wezen er op dat de kennis van de noden en behoeften van de bejaarden zeer onvoldoende was.

Daarnaast ontbrak het aan een doeltreffende organisatie die een systematische hulpverlening zou kunnen waarborgen. Voorlichting over karakter, inhoud en grondslagen van het bejaardenvraagstuk was dringend gewenst. Het karakter van het vraagstuk zou voorlichting verschaffen over de oorzaken van dit sociale probleem. Het werk onder deze bejaarden zou aan inhoud winnen door nadruk te leggen op de heterogeniteit van de bejaarden en de grote verscheidenheid aan behoeften. Ten aanzien van de grondslagen zou duidelijk naar voren gebracht moeten worden dat het bejaardenwerk gericht moest zijn op de zo lang mogelijke handhaving van de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de bejaarden.

De onderzoeken van het POL²⁹ naar de levensomstandigheden van bejaarden hadden uitgewezen dat in de provincie Limburg meer bejaarden bij hun kinderen inwoonden dan in andere provincies, alhoewel de bejaarden zélf steeds minder geneigd waren voor hun huisvesting een beroep te doen op hun kinderen. Tegelijk kon geconstateerd worden dat de belangstelling van de bejaarden voor het verenigingsleven toenam.

Het werk onder de 95% zelfstandig wonende bejaarden moest in het begin van de zeventiger jaren feitelijk nog van de grond komen. De noodzaak tot samenwerking daarbij met het maatschappelijk werk was evident. De huisvesting moest verbeterd worden; het maatschappelijk werk kon de behoeften op dit gebied signaleren. Sociaal-medische problemen kwamen onder ouderen veel voor; daarom werd een intensievere samenwerking tussen medici en maatschappelijk werkers bepleit. Verder diende bevorderd te worden dat de ouderen zo lang mogelijk deel bleven uitmaken van de 'normale' samenleving.

Het dienstencentrum voor bejaarden kwam in het begin van de zestiger jaren nog weinig voor. De financiële mogelijkheden voor de oprichting van dergelijke centra werden aanzienlijk verruimd door de 'Voorlopige rijksbijdrageregeling dienstencentra voor bejaarden' die in 1967 van kracht werd. Het rapport dat de commissie voor de begeleiding van de dienstencentra voor bejaarden in 1968 opstelde voor de Minister van CRM, wees erop dat tot dan toe te veel heil was verwacht van de institutionele zorg voor de bejaarden. Dat was volgens de commissie in de hand gewerkt door het vertekend beeld dat algemeen van 'de' bejaarde bestond. Bejaard zijn werd vereenzelvigd met hulpbehoevend zijn. De heterogeniteit van de groep van ouderen werd daardoor over het hoofd gezien. Het aandeel van de volledig hulpbehoevenden was relatief gering: uitgangspunt bij het bejaardenbeleid diende dan ook te zijn de bejaarden zo lang mogelijk in eigen omgeving te laten wonen. Deze kritische noot mocht dan in zijn algemeenheid wel juist zijn, niet ontkend kon echter worden dat bij degenen, die al langer actief betrokken waren bij het bejaarden-

werk,geruime tijd duidelijk was, dat de bevordering van de zelfstandigheid van de bejaarde voorop diende te staan.

De bedoeling van de wetgever was dat het dienstencentrum, of het aangepaste wijkcentrum, een breed scala van gedifferentieerde voorzieningen aan de bejaarden zou aanbieden en tevens zou fungeren als ontmoetingspunt voor de bejaarden. De voorzieningen zouden zowel een informatief karakter hebben door de bejaarden een inzicht te geven in de voorzieningen welke voor hen ter beschikking stonden, als direct materiële hulp verlenen in de vorm van het verzorgen van maaltijden, het geven van hulp in de huishouding etc. Pas wanneer een bejaarde behoefte had aan alle diensten, welke een dienstencentrum te bieden had, was het moment aangebroken om intrek te nemen in een bejaardentehuis.

Alhoewel het de opzet was dat het dienstencentrum activiteiten zou verrichten welke in het uitvoerend, bemiddelend en coördinerend vlak lagen, kreeg vooral het eerste aspect in de beginfase grote nadruk.³⁰ Een zwaar accent werd gelegd op het stichten van gebouwen. De aan de centra verbonden beroepskrachten legden in eerste instantie de nadruk op de organisatie van vele sociaal-culturele activiteiten in en vanuit de centra. De bejaarden zelf werden, evenmin als de vrijwilligers, bij die organisatorische werkzaamheden nauwelijks betrokken. Dat leidde menigmaal tot competentiegeschillen met de bejaardenbonden. Deze ontleenden in die fase hun bestaansrecht immers voornamelijk aan de recreatieve activiteiten die zij met schrale financiële middelen trachtten te organiseren. De ruime middelen en mogelijkheden van de centra wekten wrevel. In de tweede fase konden de bejaarden en vrijwilligers steeds meer betrokken worden in de organisatorische activiteiten en konden de beroepskrachten meer op de achtergrond blijven. Overigens was deze overgang niet overal te bespeuren; menig centrum bleef steken in de poging de bejaarden zelf te activeren op organisatorisch gebied. Een verdere ontwikkeling wordt geconstateerd als de aan de centra verbonden functionarissen door de toenemende zelfactiviteiten van de bejaarden steeds meer gelegenheid krijgen op de achtergrond via diverse overlegstructuren de activiteiten te coördineren en te trachten de inschakeling van de ouderen verder te bevorderen. In deze fase zijn de activiteiten niet langer beperkt tot de thuiswonende bejaarden, doch ligt de nadruk op het welzijnswerk voor alle ouderen.

De behoefte aan een regeling die aansloot bij de veranderde praktijk van het bejaardenwerk, leidde in 1979 tot de totstandkoming van de Rijksbijdrageregeling Gecoördineerd Bejaardenwerk die de Voorlopige Rijksbijdrageregeling Dienstencentra van 1967 zou vervangen. De uitgangspunten van de nieuwe regeling zijn naast bevordering van het welzijn van bejaarden: behoud van het verworvene, inspraak van de bejaarden, van andere betrokken organisaties en

instellingen en het garanderen van de kwaliteit van het in het gecoördineerd bejaardenwerk werkzame personeel.³¹ Door de Rijksbijdrageregeling wordt de invloed van de gemeenten op het bejaardenwerk versterkt. Aan de gemeenten worden organisatorische en financiële middelen verstrekt teneinde hen in staat te stellen een gecoördineerd welzijnswerk voor bejaarden te realiseren. De belangen van de bejaarden zijn het beste gediend door een gecoördineerde aanpak, waarbij de verschillende disciplines die op dit terrein actief zijn, hun voorzieningen en activiteiten op elkaar afstemmen. Met deze taak wordt in elke gemeente, of samenwerkende gemeenten, de instelling 'gecoördineerd bejaardenwerk' belast. Het bestuur hiervan zal bestaan uit vertegenwoordigers van alle organisaties en instellingen die geheel of gedeeltelijk gericht zijn op de bevordering van het welzijn van bejaarden. De bejaardenorganisaties zelf zullen daarbij een belangrijke stem krijgen in de bepaling van het beleid. De middelen van het 'gecoördineerd bejaardenwerk' zijn:

1. het coördineren van de uitvoering van de voor de bejaarden bestemde voorzieningen en activiteiten van in de gemeente werkzaam zijnde organisaties en instanties;
2. aandacht te vragen bij de samenleving voor de positie van de bejaarden en haar te betrekken bij het wegnemen van belemmeringen en achterstanden ten aanzien van het welzijn van de bejaarden;
3. te signaleren welke voorzieningen en activiteiten er voor de bejaarden ontbreken dan wel achterblijven;
4. het organiseren van sociale, sociaal-culturele, recreatieve, vormende en voorlichtende activiteiten'.

De bejaardenbonden

De sterke ledengroei van de bejaardenbonden is een fenomeen van de laatste tien jaar. Toch werd de 'Katholieke Bond van ouden van dagen en gepensioneerden in het Bisdom Roermond' al in 1952 opgericht als instelling van de Katholieke Arbeiders Beweging.³² De vrees dat vooral niet-katholieke organisaties voor bejaarden in de provincie Limburg sterk aan invloed zouden winnen, speelde bij die oprichting overigens een grote rol. De bejaarden zelf waren bij de oprichting nauwelijks betrokken. De bond richtte zich specifiek op de arbeiders. Na enkele jaren bleek echter dat deze doelgroep te beperkt was, wilde men proberen de algemene belangen van de bejaarden te behartigen. In 1960 vond dan ook een reorganisatie plaats waarbij de DCB nauw betrokken was. De intensieve samenwerking tussen beide organisaties kwam organisatorisch tot uitdrukking in het feit dat beide in elkaars besturen vertegenwoordigd waren.

Volgens artikel twee van de statuten stelde de bond zich ten doel: 'de behartiging van de godsdienstig-zedelijke, culturele, sociaal-economische en sociaal-hygiënische belangen van de bejaarden en gepensioneerden in het algemeen en van de leden in het bijzonder, voor zover de behartiging van deze belangen niet beter kan geschieden door een andere gespecialiseerde r.k. instantie'. De bond onderhield nauwe contacten met de katholieke standsorganisaties en de katholieke vrouwenorganisaties in het bisdom Roermond en streefde ernaar dat de leden zoveel mogelijk lid bleven van de hen passende standsorganisatie, c.q. vrouwenorganisatie. Verdere uitbouw van de bond achtte de DCB van groot belang. De erkenning van de bejaarde als zelfstandig en autonoom persoon bracht met zich mee, dat hetgeen door de bejaarde zelf kon worden bereikt, niet door anderen verschaft hoefde te worden.

In eerste instantie richtte de nieuwe bond zich tot de plaatselijke bejaardenorganisaties teneinde deze tot aansluiting te bewegen. In 1961 had de eerste jaarvergadering met besturen van de aangesloten afdelingen plaats. Teneinde een meer gedetailleerd en volledig beeld te verkrijgen van de activiteiten op plaatselijk niveau, werd in 1962 besloten tot een enquête. Van de 42 aangesloten afdelingen werkten 37 daaraan mee. Op een totaal ledental van 4.677 per 1 januari 1963 varieerde de grootte van de plaatselijke afdelingen van 25 tot 300 leden. Het accent van de activiteiten lag op recreatieve bezigheden: kaarten, kienen en andere gezelschapsspelen. Enkele afdelingen organiseerden culturele activiteiten. Overigens bleek dat het grootste deel van de organisatorische werkzaamheden op enkele bestuursleden neerkwam; het gebrek aan kader was evident. De activiteiten van de bejaarden zelf waren uiterst summier en eenzijdig gericht. Het jaarverslag over de periode 1961 tot en met 1963 merkte daarover op dat bejaarden en gepensioneerden nu eenmaal niet tot het meest dynamisch deel van de bevolking gerekend konden worden. Ze wendden zich veel en graag tot het verleden en beseften te weinig, dat ook zij in het heden moesten leven en gericht moesten zijn op de toekomst. Die inertie van veel bejaarden, gepaard aan een zeker conservatisme, was een rem op de uitbouw van de bond en daardoor, volgens de bestuurders van die bond, een rem op verbetering van de positie van de bejaarde mens. Het weinig strijdvaardige karakter van de bejaarde speelde in de zestiger jaren een minder belangrijke rol in de bejaardenbonden dan in de zeventiger jaren. Toch werd met de gedachte, dat bejaarden een ruime inspraak zouden kunnen opeisen in de bejaardenoorden, hoewel zij te weinig kennis daarvoor zouden bezitten, rekening gehouden bij de vaststelling van de verordening op de bejaardenoorden in 1963. Met name werd het niet denkbeeldig geacht dat sommige bejaarden zouden trachten meer invloed uit te oefenen op de gang van zaken dan 'nodig en wenselijk' werd geacht.

Na inwerkingtreding van de provinciale verordening bleek overigens dat van de mogelijkheden tot inspraak via de bewonerscommissies bij slechts weinig bewoners behoefte bleek te bestaan, zij het dat dit vooral gold voor de oudere tehuizen. Uiteraard speelden ook specifieke structurele problemen een rol bij de uitbouw van de organisatie; wellicht geen enkele andere organisatie van belangenbehartigers kende zo'n groot ledenverlies door overlijden. De bij menig bestuurder bestaande aspiraties in de richting van een vakbond van bejaarden misten de noodzakelijke voedingsbodem bij de leden en potentiële leden. De voorzitter van de diocesane bond wees er in de jaarvergadering van 1965 op dat de bejaarden geen pressiegroep vormden die primair behartiging van specifieke belangen voorstonden. Toch zou de ontwikkeling van de bond in de volgende 10 jaar steeds verder in die richting gaan.

De vraag naar het bestaansrecht van een bejaardenbond was uiterst precair. Het bestaan van een specifieke organisatie van personen die zich verenigd hadden op basis van het overschrijden van een bepaalde leeftijdsgrens, dan wel op andere wijze uit het arbeidsproces uitgeschakelden, liep natuurlijk het gevaar beschouwd te worden als een groep van geïsoleerde 'kansarmen' in de samenleving. Van de andere kant zou alleen een organisatie van bejaarden, die zich actief zou opstellen, de mogelijkheden tot integratie in de samenleving versterken. In de ontwikkeling tot het midden van de jaren zeventig is duidelijk te constateren dat de materiële belangenbehartiging een belangrijker plaats ging innemen in de activiteiten van de bonden. In zoverre de bond die belangen behartigde, was de relatie tot de leden eigenaardig; vooral de recreatieve activiteiten (dus de immateriële belangenbehartiging) had grote werwingskracht en leidde tot ledenwinst. Slechts een gering deel van de bejaarden is lid geworden van een plaatselijke afdeling vanuit de overweging daarmee primair zijn materiële belangen te behartigen. Naar buiten toe speelde dat voor de bond uiteraard geen rol; de materiële belangenbehartiging werd ook door leden zeer geapprecieerd terwijl de bond de pretentie een belangrijk deel van de bejaarden te vertegenwoordigen steeds meer kon waarmaken. Als zodanig voerden de Unie en bonden acties voor het optrekken van de AOW, vacantie-uitkeringen, vaststelling van ziekenfondspremies, toepassing van de Bijstandswet enz. Mede dank zij de organisaties verbeterde de financiële positie van de bejaarde dan ook aanzienlijk. De meer immateriële belangenbehartiging was vooral gericht op de leniging van noden die ontstonden door het proces van vereenzaming en isolement. De structurele problemen waarmee de bond in de zeventiger jaren te kampen kreeg, waren overigens niet gering. De bond had een stormachtige groei doorgemaakt, de circa 5.000 leden van 1963 waren in 1973 aangegroeid tot ruim 25.000, per 1 januari 1977 waren dat er al ruim 30.000. Ondanks die sterke stijging van het ledental vroeg de

voorzitter zich in 1973 af of de bond in ledental niet nog sterker diende te zijn. Circa 30% van de bejaarden was lid van de bond; toch genoot de bond weinig bekendheid, en dat niet alleen bij buitenstaanders. In het jaarverslag van 1974 werd opgemerkt dat zelfs bij de leden weinig bekendheid bestond met de werkzaamheden van de bond, en nog minder met de activiteiten in Unie-verband. Dat de materiële belangenbehartiging een belangrijke plaats moest innemen, was de bestuurders volstrekt duidelijk, de onbekendheid bij de leden daarover was echter opvallend. Menige afdeling zag de bond slechts als colporteur van het blad 'Levensavond'.

Door het ontbreken van een ruim en goed ingewerkt kader op lokaal niveau kon die discrepantie niet overbrugd worden. Kadervorming was derhalve noodzakelijk; overigens niet alleen om de leden meer bij de bond te betrekken. Dat de bejaarden in het verleden in slechts geringe mate waren opgekomen voor handhaving van hun onafhankelijkheid en zelfstandigheid, had mede bijgedragen tot de opvatting dat de bejaarde daartoe ook niet in staat is. De bejaardennota van 1975 gaf van die opvatting nog een duidelijk voorbeeld. De bejaarden werden daarin nog omschreven als 'probleemgroep'. Uit een enquête, ingesteld bij een groep van goedgeschoolden, zou gebleken zijn dat deze van mening waren dat 'bejaarden ongezellig zijn, niet met geld kunnen omgaan, geen volwaardig sexueel leven kunnen hebben, kinds en gierig worden'. In de nota werd er van uitgegaan dat 'het gewone publiek' in nog sterkere mate (voor-) oordelen over de bejaarden zou hebben. Impliciet werd er dus van uitgegaan dat de mate van scholing mede bepalend zou zijn voor het beeld dat van de bejaarden bestond. Niet alleen dat dat een onbewezen stelling was, maar belangrijker was dat daartegen ingebracht kon worden dat van andere bevolkingsgroepen eveneens vooroordelen bestaan zonder dat dit leidde tot de kwalifikatie van 'probleemgroep'. Door kadervorming zal het beeld van de bejaarden verbeteren; met name in overlegsituaties zal een goedgevormd kader door onafhankelijk optreden veel kunnen doen ter verbetering van het image van 'de' bejaarden. Ook door de Provinciale Staten werd dat onderkend, hetgeen in 1975 resulteerde in een subsidie van f 30.000,— voor kadervorming.

De toekomstige ontwikkeling

De positie van de bejaarde zal in de toekomst een geheel andere zijn dan tegenwoordig. Twee factoren zullen daarop van invloed zijn; in de eerste plaats de verdere vergrijzing van de bevolking, en in de tweede plaats de toenemende onafhankelijkheid van de bejaarden.

Telde Nederland in 1946 nog 248.000 geboorten, in 1976 was dat aantal gedaald tot 177.000. De geboortengolf-babies van na de oorlog zullen na de

eeuwwisseling een grote massa 65-plussers gaan vormen, terwijl door de snelle afname van het aantal geboorten na 1960 het aandeel van de arbeidsproductieve bevolking dan relatief laag zal zijn. Volgens de laatste bevolkingsprognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek zal de bevolking voorlopig nog blijven groeien, zij het in een vertraagd tempo.³³ Indien het gemiddeld kindertal per gezin nog verder terugloopt (tot ca. 1,5 per gezin) dan zal de bevolking tegen het einde van deze eeuw een maximum bereiken van 14,3 miljoen. Zou het kindertal verder stijgen, dan is tegen 2020 een bevolkingsomvang van maximaal 15,4 miljoen personen te verwachten. Het percentage ouderen van boven de 65 jaar zal toenemen van ruim 11% nu tot rond 13% in het jaar 2000. Dit percentage zal, afhankelijk van de vruchtbaarheid, tot het jaar 2020 kunnen oplopen tot 17 à 20%.

Of het maatschappelijk draagvlak breed genoeg zal zijn om die maximaal circa drie miljoen personen aan een behoorlijk inkomen te helpen, is niet voorspelbaar. De financiële problemen die hier echter op ons afkomen zijn kolossaal. Deze problemen zijn nog onvoldoende onderzocht. Een paar zaken zijn echter duidelijk. Het voorzieningenpatroon voor bejaarden is duurder dan dat voor jongeren; voor verzorging en uitkering aan één bejaarde zijn de overheidskosten ongeveer driemaal zo hoog als voor één jeugdige. Te verwachten is dat op de rijksbegroting steeds hogere posten komen te staan voor overdracht van inkomen en sociale zorg, terwijl de bedragen voor goederen en diensten steeds verder zullen afnemen. Die ontwikkeling wordt mede in de hand gewerkt doordat, naarmate de bevolking veroudert, hiervoor minder beschikbaar is. Een tamelijk ingrijpende verandering in de nationale economie zal van deze ontwikkeling het gevolg zijn.

Ook het consumptiepatroon van de bevolking zal ingrijpende wijzigingen ondergaan door de vergrijzing. Op dit moment al zijn tekenen te bespeuren dat de reclamewereld de ouderen als aantrekkelijk 'gat in de markt' ziet. De totale consumptie-uitgaven zullen overigens door deze verschuiving nauwelijks veranderingen ondergaan. De handel en het vervoerswezen zal zich echter moeten gaan aanpassen, terwijl de vraag naar duurzame consumptiegoederen relatief zal gaan dalen.

Voor de samenstelling van de beroepsbevolking zijn ingrijpende veranderingen te verwachten.³⁴ Een verouderende beroepsbevolking scheidt aanpassingsproblemen met betrekking tot de productiviteit en de mobiliteit van de werknemers. Een dalende productiviteit is wellicht niet uit te sluiten. De mogelijkheden voor toepassing van technologische ontwikkelingen zullen sterk afhankelijk zijn van de aanwezigheid van specifiek geschoolde arbeidskrachten. Verder zal een optimale verdeling van de arbeidskrachten over de verschillende bedrijfstakken moeilijker worden. Kortom, een zekere rigiditeit be-

dreigt de economische ontwikkeling door vergrijzing van de bevolking. Het grootste probleem lijkt echter van andere aard te zijn. Alle onderzoekingen wijzen uit dat de absolute omvang van investeringen en besparingen bij een vergrijzende bevolking afnemen, terwijl tegelijk een grotere hoeveelheid kapitaal per eenheid arbeid bij de productie nodig zal zijn. Deze spanning kan op korte termijn nog worden opgevangen door meer vrouwen in het arbeidsproces in te schakelen, op den duur zal dit proces echter leiden tot daling van de welvaart. Duidelijk is dat een ingrijpende aanpassing van het beleid nodig is om deze moeilijkheden te overwinnen.³⁵ Niet alleen sociologen en maatschappelijk werkenden zullen interesse moeten tonen voor bejaardenvraagstukken, maar zeker ook economen. Het bejaardenbeleid zal nog veel sterker geïntegreerd moeten worden in wetenschap en samenleving. Met het ontwikkelen van kennis en beleid op dit punt zal bovendien haast gemaakt moeten worden; er hebben zich in de laatste jaren enkele ontwikkelingen voorgedaan die de hierboven geschetste problematiek versneld op ons hebben doen toekomen.

Het streven naar verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd bij de huidige demografische prognoses zal betekenen dat de actieve beroepsbevolking nog verder zal slinken. Op het ogenblik reeds vindt een bezinning plaats over de financiële consequenties van de vrijwillig vervroegde uittredingen (VUT-regelingen). Het enthousiasme bij werknemers om van dergelijke regelingen gebruik te maken neemt sterk toe. De bevolking veroudert echter en de economische vooruitzichten zijn niet te best. Duidelijk is dat de arbeidsproductieven voor steeds zwaardere lasten komen te staan. De vraag is of zij bereid zullen zijn een steeds groter deel van hun inkomen af te staan voor de pensioenvoorzieningen van de ouderen. Het kan in de toekomst zelfs tot een botsing komen tussen ouderen en jongeren.

Gelukkig is voor wie de lijnen uit het verleden doortrekt naar de toekomst duidelijk, dat de bejaarde zich niet langer in de hoek zal laten drukken. De bejaarde van de toekomst zal een geheel andere zijn dan die van het verleden; meer zelfbewust, onafhankelijk en meer luxe gewend. Niet alleen eigen ervaringen, maar ook het voortgezette emancipatiestreven van de bejaardenbonden zullen in die richting werken. Wil echter een conflictsituatie tussen arbeidsproductieven en anderen voorkomen worden, dan zal nu al gewerkt moeten worden aan een grotere solidariteit tussen de verschillende leeftijdsklassen. Dat betekent dat de bejaardenbonden niet alleen de emancipatie van de bejaarden zelf verder moeten bevorderen, maar ook steeds meer naar buiten zullen moeten gaan optreden om het image van 'de' bejaarden te verbeteren. Vooral het (voor-) oordeel dat de bejaarden zwak zijn, zal afgebouwd moeten worden. Daarbij zullen de bejaarden zich echter ook moeten bezinnen op de

vraag in hoeverre allerlei regelingen, die getroffen werden om hen in hun materiële afhankelijkheid tegemoet te komen, niet langzaam moeten worden afgebouwd, als dat emancipatiestreven is voltooid. Elke regeling die voor 65-plussers in het leven wordt geroepen (zoals zeer recent nog het voor half geld reizen in het buitenland) zal de indruk van zwakte versterken. Ook de bejaardenbonden zelf zullen zich moeten realiseren dat hun bestaansgrond ter discussie zal komen zodra de emancipatie in een verder gevorderd stadium is. Een volledige integratie van de bejaarden in de maatschappij zal gemarkeerd worden door de opheffing van de organisatie die dat specifiek nastreefde. Overhaast mag men daarbij niet te werk gaan. Een integraal bejaardenbeleid is nog nauwelijks van de grond gekomen. Bovendien moet de stap naar een integraal welzijnsbeleid nog bijna helemaal gezet worden. De samenwerking tussen de verschillende categorale en functionele organisaties op het stuk van het welzijn is nog zeer onvoldoende. Zelfs over de organisatiestructuur van zo'n samenwerking bestaat nog geen overeenstemming. De samenhang tussen welzijnsvraagstukken en economische mogelijkheden en eisen is zelfs nog niet eens bestudeerd. Alleen bij het opstellen van de Perspectievennota Limburg is daarmee schoorvoetend, en zonder veel succes, enige ervaring opgedaan. Daarom zou men drie wensenpakketten kunnen formuleren.

1. Op korte termijn dient het bewustwordingsproces te worden afgerond. Veel activiteiten moeten nog gericht worden op het tegengaan van de betutteling der bejaarden. De bejaarden zullen zelf steeds meer actief betrokken worden bij de werkzaamheden die nu nog door professionele, betaalde krachten verricht worden. Op dit gebied liggen nog vele mogelijkheden open. Als leidraad voor het bejaardenbeleid kan dan ook beschouwd worden wat de Amsterdamse Armenraad al in 1924 als zodanig omschreef:

'De oude heeft niet alleen behoefte aan een woning en meer inkomen en aan lichamelijke verzorging; hij heeft bovenal behoefte aan een zekere sfeer, waarin zijn individualiteit tot recht komt met al de bijzondere eischen, die voortspruiten uit het feit dat hij, de oude, aan het einde staat van den moeizamen, ervaringsrijken levensweg. Houdt men dit leidend beginsel niet in het oog, dan loopt men gevaar veel materieel-voortreffelijks te stichten dat echter den oude in wezen koud laat'.³⁶ Na een periode waarin vooral aandacht bestond voor de meer materiële aspecten, mag verwacht worden dat een intensievere aandacht voor de meer immateriële aspecten zal leiden tot de integratie van de oudere mens in onze samenleving.

2. Op middellange termijn vergt het tot stand brengen van een integraal welzijnsbeleid grote inspanningen. De samenwerking tussen categorale en functionele adviesorganen van de overheid dient ten spoedigste gestalte te krijgen. Elk lid van de samenleving en elke welzijnsorganisatie zal er zich van bewust

moeten zijn dat verreweg de meeste bejaarden gewone leden van de samenleving zijn en als zodanig dienen mee te spelen in alle voorzieningen en faciliteiten. Zo zal de samenwerking tussen medici en maatschappelijk werkenden vanzelf juist ook voor bejaarden veel voordelen opleveren. Van de maatschappelijk werkenden mag bij de oplossing van dit soort problemen wellicht gevraagd worden, dat zij weer wat meer initiërend optreden.

3. Tenslotte zal op wat langere termijn een zeer ernstige studie moeten worden gemaakt van de economische gevolgen van de vergrijzing van de samenleving. Op de resultaten daarvan willen wij hier niet vooruitlopen. Wel moet duidelijk worden gezegd dat, wat de resultaten van zo'n studie ook mogen zijn, beleidsconclusies daaruit snel getrokken moeten worden vooral in het belang van diegenen die over tien à twintig jaar bejaard zijn.

Noten

1. Conze, W., Der Strukturwandel der Familie im industriellen Modernisierungsprozess. Historische Begründung einer aktuellen Frage, in: Vortragsreihe der Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte 23 (1979), p. 8 e.v.
2. Shorter, E., De wording van het moderne gezin. Baarn 1975, p. 32.
3. Shorter, p. 33.
4. Shorter, p. 47 e.v.
5. Archief van het arrondissement Maastricht en van het Departement van de Nedermaas. Burgerlijke Staat en bevolking, nr. 1049. Rijksarchief Limburg.
6. Veys, D., De ontwikkeling van de levensverwachting in België, in: Bevolking en gezin 1979/3, p. 283-294.
7. Catalogus familiarum et personarum parochiae de Geulle 1788 (fotokopie). Documentatie 10, Collectie Thijssen te Geulle. Archief Sociaal Historisch Centrum.
8. Shorter, p. 30.
9. Conze, p. 7.
10. Flament, A. J., Geschiedenis van het huis der Twaalf Apostelen genaamd 'De Belick' te Maastricht. Maastricht 1892.
11. Veertien miljoen, bevolking van Nederland. Uitg. van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne 1979, p. 10.
12. Jong, Fr. de, Om de plaats van de arbeid. Amsterdam 1956, p. 13.
13. Swieten, J. van, Van armenwet tot Algemene Bijstandswet. De Nederlandse Armenzorg van overheidswege 1854-1965. Leuven 1966, p. 10 e.v. Zie ook Th. Wouters, Van verheffing naar begeleiding. Tilburg 1968.
14. Vissering, S., Herinneringen. Politische Vertoogen II. Amsterdam 1863, p. 227.
15. Zie Verslag conferentie 'Liefdadigheid naar vermogen'. Amsterdam 1883.
16. Het vraagstuk der armenverzorging in opdracht van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen bewerkt door H. Goeman Borgesius e.a. Amsterdam 1895.
17. Zie ook het verslag van het Congres voor Staatspensionneering (3 augustus 1912). Amsterdam 1912.
18. Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland II. Utrecht-Limburg. 's-Gravenhage 1908, p. 362.

19. Het bejaardenvraagstuk in Maastricht. Rapport t.a.v. de levensomstandigheden van de bejaarden in de gemeente Maastricht, uitgebracht door de Stichting Centrale Caritas te Maastricht in 1957.
20. Zie de Nota betreffende het bejaardenwerk van het Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum, in: (het voorlopig ongeordend) archief Limburgse Centrale voor Bejaardenbeleid (LCB), Sociaal Historisch Centrum Maastricht (SHC).
21. Voor dit gedeelte is gebruik gemaakt van het 'Verslag van de Stichting Diocesane Centrale voor Bejaardenzorg' (1963), in: archief LCB, SHC, en van het jaarverslag van het Provinciaal Instituut voor Bejaardenbeleid 1973.
22. Afschrift schrijven DCB aan het bestuur van de Stichting Katholieke Bejaardenzorg te Venlo, december 1960. Archief LCB, SHC.
23. De bewoners van de Limburgse bejaardentehuizen. Uitgave van de DCB 1959.
24. Heyen, F. J., Bejaardentehuizen in Limburg, enkele notities, in: De Bronk, Limburgs Maandblad maart-april 1959, p. 217.
25. Voor dit gedeelte is gebruik gemaakt van de notulen van de vergaderingen van het Dagelijks Bestuur van de DCB, en van de correspondentie van de DCB en de tehuizen. Zie archief LCB, SHC, 1955-1962.
26. Heyen, F. J., Enkele praktische consequenties van de wet op de bejaardenoorden. Lezing gehouden op de regio-dag van de KVB te Utrecht op 2 oktober 1963. Archief LCB, SHC, 1963.
27. Memorandum ten behoeve van het Dagelijks Bestuur van de DCB, 9 juli 1963. Archief LCB, SHC, 1963.
28. Zie hiervoor bijvoorbeeld het artikel van drs. A. A. Wirtz: 'Waarom is de bejaarde een maatschappelijk probleem geworden?', in: De Bronk, Limburgs Maandblad maart-april 1959, p. 196-204.
29. Het bejaardenvraagstuk in Limburg. Uitgave van de stichting Provinciaal Opbouworgaan Limburg. Roermond 1954.
30. Zie bijlage V, p. 8 e.v. bij: Het gecoördineerd bejaardenwerk, praatnota over doelstelling, middelen en structurering, samengesteld door een werkgroep van de Nederlandse Federatie voor Bejaardenbeleid (1977).
31. Eindconcept Rijksbijdrageregeling gecoördineerd bejaardenwerk en de daarbij behorende toelichting.
32. Zie de portefeuille Stichting Bejaardenzorg (1947-1950), in: archief LCB, SHC, en de jaarverslagen van de Katholieke Bond van Bejaarden en Gepensioneerden in het Bisdom Roermond.
33. Zie noot 11.
34. Zie voor deze problematiek ook: Pierre Chaunu, Un futur sans avenir. Paris 1979, p. 222.
35. Bersee, A. P. M., De economische positie van de bejaarden in de Verenigde Staten, in: Bevolking en gezin 1979/3, p. 295-310.
36. De oudeliedenzorg te Amsterdam. Uitg. van het Centraal Bureau voor Maatschappelijk hulpbetoon te Amsterdam. Amsterdam 1924, p. 15.